

З ІНОЗЕМНИХ ДЖЕРЕЛ ПРО БЕРЕСТЕЦЬКУ КАМПАНІЮ 1651 р.

Незважаючи на наявність численних видань джерел з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр., все ще лишається неоприлюдненою дуже велика кількість неоціненних свідчень тієї доби. Без них неможливо відтворити більш-менш повну картину багатьох битв українського війська. У цій публікації подаємо п'ять джерел, що стосуються Берестецької кампанії 1651 р.¹ Вони досі не друковані, зберігаються в різних архівосховищах: Центрі дослідження давньонімецької преси („Прессафоршунг“) при Бременському університеті (ФРН), Державному архіві в Кракові, відділі рукописів Наукової бібліотеки НАНУ ім. В. Стефаника у Львові. Складені польською і німецькою мовами, ці документи належать до специфічного різновиду наративних джерел – „авіз“, або ж „вістових листів“, які часто спеціально створювали для інформування адресата про найважливіші події, здебільшого військово-політичного характеру, часом з приватної документації вилучали блок суспільно важливих новин, переписували ці звістки й розсилали зацікавленим особам. З таких повідомлень, між іншим, komponували й рукописні газети („авізи“, „новини“,

„куранти“ і т.ін.), що розповсюджувалися в столицях і найзначніших містах європейських держав. Нерідко їх використовували і в справжніх друкованих газетах. Нижче представлені різні варіанти „авіз“, у додатку вміщено звістки (у вигляді регестів – стислого переказу суті повідомлення) з друкованої німецької газети „Neue unparteiische Zeitung und Relation“, що виходила в Цюриху (Швейцарія) у XVII ст.

Перший документ містить унікальне повідомлення, що на допомогу українським повстанцям вирушили німецькі (точніше – західноєвропейські) волонтери, а також про заходи, яких спішно мусили вжити проти цього польський уряд та військове командування. Наявність іноземних найманців в українській армії Богдана Хмельницького – факт безперечний, про що нам уже доводилося писати², але й досі ми надто мало знаємо про те, як їх гетьман вербував, як вони діставалися до України, в яких битвах брали участь тощо. Тут-таки згадано про нове (після 1648 – 1649 рр.) здобуття українськими повстанцями Шаргорода на Поділлі. Дописи з німецьких газет (документ № 3) засвідчують, як і низка інших джерел, активну діяльність розвідників

Богдана Хмельницького далеко за межами етнічних українських земель, наприклад у Великопольщі, навіть поза межами Речі Посполитої (відомо, що українські розвідники діяли навіть у Відні, Пруссії, Силезії та ін.). Серед іншого йдеться й про значне повстання польських селян у 1651 р., яке підняв у місцевості на південь від Кракова Александер Костка-Наперський, що діяв, без сумніву, в тісній взаємодії з Богданом Хмельницьким. Є в німецькій газеті свідчення й про саму Берестецьку битву, власне про її завершальний етап, коли внаслідок зради кримського хана Іслам-Гірея III українські повстанці мушили покинути поле битви й знайти захисток у таборі, де оборонялися до 10 липня. (Як відомо, вночі проти 10 липня наказний гетьман Іван Богун зумів вивести з ворожого кільця ядро повстанської армії.) Згадка про посольство від обложених козаків до короля Яна-Казимира на початку липня 1651 р. – правдива, король домагався видачі йому Б.Хмельницького (тим часом гетьмана захопив із собою кримський хан), а так само всієї старшини, артилерії тощо. У польських документах є й згадки про нібито чаклунів, що збирали жаб і цим нібито хотіли заподіяти шкоду польському війську. У даному разі помітна типова для більшості німецьких джерел такого кшталту залежність од відомостей, що походили з табору панівних кіл Речі Посполитої, безперечно, ворожих до українських повстанців.

Документ № 2 – це лист якогось пана Граничного до райці м. Казимира під Краковом (тепер – один з

краківських районів). Він, своєю чергою, містить у собі листа коронного канцлера Речі Посполитої (у 1650 – 1653 рр.), холмського католицького біскупа Анджея Лещинського до примаса Польщі, гнезненського арцибіскупа Мацея Лубенського, а той подає відомості з України, які первісно походять від польного гетьмана коронного Речі Посполитої в 1646 – 1652 рр. Марцина Калиновського, а також узяті з якогось повідомлення від 6 березня 1651 р., очевидно, від брацлавського воєводи в 1649 – 1652 рр. Станіслава Лянцкоронського. Тут передусім привертають увагу свідчення карателя про героїзм і мужність українських повстанців, що відмовилися капітулювати й билися до останнього. Цікаві й інші дані про нещасливу для українців битву під Красним, під час якої загинув брацлавський полковник Данило Нечай. Хоч польські автори явно перебільшують масштаби поразки українського війська, однак тут наводяться важливі деталі, які дещо інакше, ніж традиційно, характеризують перебіг битви. Зокрема Нечай, згідно з цими відомостями, поліг не одразу, а в ході досить тривалої оборони замку в Красному. Говориться тут і про загибель Нечаєвого брата, проте це, мабуть, був усе-таки його небіж, як подають інші джерела.

Останній документ (№ 5) розповідає про похід коронних і литовських військ під Білу Церкву, про мобілізацію нових сил українських повстанців для відсічі ворогу.

*о. Юрій МИЦИК,
Володимир ДЯТЛОВ*

1651, лютого 27. – Варшава. – Лист коронного кухмістра Анджея Мнішка до львівського підстарости.

З листа вашої мості і з того, що кажуть пани [львівські] синдики я довідався, як тяжко [...] жовніри, а особливо по львівських передмістях, і розмовляв про це з королем. Після цього король наказав мені, щоб я вас перестеріг, бо туди йдуть німці-волонтери, що прямують до Хмельницького, не маючи жодного мобілізаційного листа. З такими треба обережно поводитися і добре їх перевіряти. Розіслано універсали [короля], думаю, що вони й до Львова дійдуть, про те, щоб їх скрізь громили; треба наказати, хоч би де вони з'явилися, їх треба бити. Писав до короля його мості сам пан брацлавський воєвода, що козаки взяли Шаргород і укріпили. Король дуже дивується такій обережності пана польного гетьмана (М.Калиновського. – Ю.М., В.Д.), що той цьому не запобіг і не вжив заходів, мусять неодмінно дати там собі по лобі; так думає його мосьть король. Він сам хоче за три тижні виступити, але цей задум відмінила порада радних панів, щоб він тоді на свою і посполитого рушення погибель не виступив; і то не до Львова, але до Володимира та Олики хоче йти. На це, однак, не треба звертати уваги, бо його голові неважко й передумати. [Про подальшу новину], яка буде, дам знати. Посилаю друкований універсал щодо провіанту, щоб згідно з ним, [...] видавати в усіх [...]. Ширше при цьому не пишу.

(Державний архів у Кракові, – Зібрання Русецьких. – № 31. – Арк. 257. – Копія. – Переклад з польської. – Тексту документа передуює заголовок, зроблений копіюстом: „Копія листа з Варшави, писаного його мостію паном коронним кухмістром до пана львівського підстарости”).

1651, березня 5. – Варшава. – Лист пана Граничного до казимирського райці Лаврентія Топольського.

У день св. Казимира прийшли авізи з України, котрі його мосьть ксьондз канцлер Лещинський пише до його мості ксьондза Мацея Лубенського, гнезненського арцибіскупа.

Після написання листа сьогодні, якраз під час проповіді, привезли пошту з України (Україну). Тим часом примчав посланець з Красного від його мості пана чернігівського воєводи, що брав участь у битві. Він прибув із доброю, з Божої ласки, новиною. Отже, його мосьть пан Калиновський, чернігівський воєвода, гетьман польний коронний, заради швидшого відправлення артилерії з Кам'янця трошечки там затримався. Звідти він ішов з військом повз Бар; не вступаючи до Бара, послав до його мості пана Лянцкоронського, брацлавського воєводи, просячи, щоб той заради зв'язку між собою знав (про дії Калиновського). І так сталося, що вони в Станіславові, за чотири милі від Бара, обмінялися інформацією. Його мосьть пан чернігівський воєвода, ді-

ставши від „язика” дані про Нечая, що той, вийшовши із своїм полком з Шаргорода, перебуває тут, у Красному, негайно кінно, залишивши артилерію, поспішив до Красного і там у день понеділковий на запусти (тижня перед Великим постом. – Ю.М., В.Д.) вдаривши, вирубав міщан і козаків, що були там, у місті. Нечай укріпився був пішо із своїми в замку і, звідти вдаривши, дав потужну підтримку місту, однак нічого не добившись, відступив. Оскільки [замок] був дуже великий, то потужно оборонявся. Однак з трьох сторін було поставлено гармати і протягом понеділка і вівторка їх [козаків] штурмували. Його мосьть пан чернігівський воєвода посилав до них, обіцяючи їм життя, аби тільки піддалися, кажучи, що він прийшов не з тим наміром, щоб їх погромити, але щоб через мирні переговори заспокоїти Військо Запорізьке і залишити його при своїх вольностях. Однак ті так гордо і відчайдушно поставилися, що воліли погинути, аніж піддатися. Через це їх було в середу перед світанком взято штурмом. Нечая з його братом забито, всіх порубали, а було ж їх 15 тисяч реєстрового козацтва Брацлавського полку, там полягла, вважає, уся старшина цього полку, на який Хмельницький покладав велику надію. Вся артилерія, що була в них, дісталася його мості пану воєводі чернігівському, а місто Красне спалене. Після такого початку наші піднеслися на душі й рушили далі, звідки, дай Боже, щоб ми щоразу потішніші новини чули. В'язні твердять, що майже вся козацька потуга з татарами обернулася проти Литви, про що раніше майже щоденними вірогідними авізами [повідомлялося].

Дня 6 березня знову прийшли новини, що його мосьть пан брацлавський воєвода здобував два полки козаків. Він пішов за іншими козаками, що йому піддалися й видали всю старшину, артилерію і всю свою зброю, а самі обіцяли вірно служити і йти туди, куди звелить гетьман проти своїх козаків; дали на це й присягу. Прийшло й те [повідомлення], що 40 тисяч татар іде на допомогу Хмельницькому. Вчора у Варшаві по костелах співали „Te Deum laudamus” [„Тебе, Боже, хвалимо”].

(Наукова Бібліотека НАНУ ім. В.Стефаника у Львові. – Відділ рукописів. – Ф5. – Оп.1. – № 1411/II. – Арк. 841. – Копія. – Переклад з польської. – Тексту документа передуює заголовок, зроблений копійцтом: „Новини з Варшави, які писав пан Граничний до пана Лаврентія Топольського, казимирського райці. Дата з Варшави від 5 травня 1651”).

№ 3

Екстраординарна середтижнева газета. Рік 1651, № 377

З Кракова у Польщі, від 4 липня.

Військове становище Корони [Польської] таке: його королівська величність негайно виступив з табору в Сокалі й наблизився до ворога на 8 миль. Уся шляхта, згідно із загальною мобілізацією, прибула тепер на поле

[битви], однак кількість її ще недостатня, тому генеральний огляд її ще не відбувся. Однак найманих вояків там перебуває [вже] понад 50 тисяч. Отже є надія з Божою поміччю зламати гордовитість ворога, що влаштує всілякі злі дії проти Корони: насамперед ворог послав кілька сот розвідників, які мають наказ палити всі шляхетські двори та садиби й спонукати селян до повстання; багато кого з них уже спіймали і [тепер] їх чекає заслужена кара. Так, у цій державі один з них, Костка, який назвався королівським полковником, зібрав велику кількість селян, що, без сумніву, чинилося з волі ворога, і укріпився в одному з потужних замків, що називається Чорштин. Цей замок міститься за 10 миль звідси, проти угорського кордону. Однак його князівська мость, тамтешній пан біскуп (Пьотр Гембіцький. – Ю.М., В.Д.), щирий і вірний прихильник вітчизни, прибув на допомогу, приславши туди 600 вояків лейб-гвардії, не рахуючи решти військ. Завдяки цьому даний замок вдалося відвоювати після декількох днів облоги...

(Прессафоршунг (Бремен). – Переклад з німецької).

№ 4

Екстраординарна середтижнева газета. Рік 1651. № 379

З Нойсе в Силезії від 17 липня.

Про польську перемогу ми також одержали відомості з Польщі й можемо констатувати таке. З королівського табору повідомляють, що в останній сутичці з татарським ханом один з полків зазнав тяжких втрат. Його величність відігнав татар далеко назад, відтіснив їх за річку й поляки ще довго їх переслідували. Король особисто залишався весь час на чолі армії, докладав усіх зусиль [до перемоги] і дуже був втомлений не тільки через те, що він цілі ночі діяв, провідував усі пости, а й харчувався багато днів абияк, без усіляких вигод, задля того, щоб підтримати бойовий дух шляхти, яка не хотіла, щоб нею командував хтось інший, крім короля. Козаки, однак, ще чинили опір, але їм уже нічого не лишалося, крім одного: або пробиватися з оточення, або просити пощади. Тому вони направили чотирьох своїх посланців до короля, який, однак, уже поставив перед ними вимогу, що він дасть відповідь про своє рішення тільки після того, як вони видадуть Хмельницького та всю іншу старшину.

У цій місцевості не відбувалося [в цей час] нічого особливого, крім того, що довкола тамтешніх [військових] таборів у радіусі 3 – 4 миль дуже поширилося чаклунство, невдовзі було приведено багатьох чаклунів або відьом і 6 – 7 з них спалено одразу...

(Прессафоршунг (Бремен). – Переклад з німецької).

1651, серпень[?]. – Лист невідомого командувача полку армії Речі Посполитої до невідомого.

Оскільки зволниш питати про безпеку наших країв, то я й подаю те, що мені відомо. Мені сповіщає урядник з Димера, що наші полки переправляються з Задніпрянщини на цю сторону. Вони набрали бидла, овець і чимало того, чого змогли здобути, а решту – знищили. Ті з мого полку, що ходили по хліб, і [вояки] з полку його мості пана полоцького воеводи зазнали втрат; з мого полку загинуло понад двадцять душ товариства і до вісімдесяти челядників через погану справу та безлад. Козаки-випищики й бунтівні селяни скупчуються за Дніпром біля Козацької Діброви, а до них прибуло 15 тисяч ординців; очевидно вони не будуть бездіяльними. Наш табір має стати під Бершовкою [Bierzchowka] і туди вже почали стягуватися наші хоругви. Багато татар переправилося через Дніпро, з котрих одні пішли до Хмельницького, інші – пасуть [коні] в полях понад Бугом. Молдавська земля перебуває в страху, [її] господар (Василь Лупу. – Ю.М., В.Д.) тримається дуже обережно. Хмельницький невтомний у своїй співпраці з Кримом і свій табір хоче поставити під Білою Церквою. Полк його мості пана брацлавського воеводи ставлять під Кам'янцем, але все наше військо думає [?], що він невдовзі поспішить сюди.

(Державний архів у Кракові. – Зібрання Русецьких. – № 31. – Арк. 333, – Копія. – Переклад з польської).

Додаток

1651. – Регест повідомлення з цюрихської газети „*Neue unpartheische Zeitung und Relation*” (№ 17).

З Гамбурга 5(15) квітня.

Князь Януш Радзівілл з 12 тисячами свого війська розбив 40 тисяч козаків, причому загинуло 8 тисяч козаків, а поляки втратили 3 тисячі своїх.

З Гамбурга 12(22) квітня.

Коли польська армія була потривожена козаками й татарами, то згідно з королівським наказом вона була потужно зібрана. Поляки виступили проти фортеці Вінниця, якій вони вчинили велику шкоду, взяли її і зруйнували.

(*Прессафоршунг (Бремен).* – Переклад з німецької).

ПРИМІТКИ

¹ Під терміном „Берестецька кампанія” розуміємо весь цикл воєнних подій того року, в центрі якого була генеральна битва під Берестечком 28 червня – 10 липня 1651 р. (за новим стилем).

² Мышк Ю.А. Об участии немцев в Освободительной войне украинского народа середины XVII в. // Вопросы германской истории: Историки и их труды. – Днепропетровск, 1996, – С.150 – 160.

* Незначний фрагмент тексту не прочитується.